

LAURENS TEN KATE

WERELDTIJD

ESSAY OVER

DE VRAAG VAN

DE VREEMDELING

Boom

*He was my host – he was my guest,
I never to this day
If I invited him could tell,
Or he invited me.*

Emily Dickinson¹

- 1 Hij was mijn gastheer – was mijn gast / Ik weet tot deze dag / Niet of ik hem gevraagd heb, / Dan wel of hij mij vroeg.
E. Dickinson (1975), *The Complete Poems* (ed. Thomas H. Johnson). Boston, MA/Londen: Faber & Faber. Fragment uit gedicht 1721, pp. 698-699.
Vertaling Peter Verstegen, in E. Dickinson (2018). *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Van Oorschot, p. 415.

INHOUD

Voorwoord 9

DEEL I VRIJE TIJD (VERKENNING) 13

Opening — De wereld begrijpen via de vreemdeling 15

- 1 Het dilemma van vrijheid en verbinding: over de geest van Pinksteren en van Nietzsche 39
- 2 *Bonds of separation?* 61

DEEL II VREEMDE TIJD (VERDIEPING) 79

- 3 De pijlers van de axiale tijd: secularisering en universalisering 81
- 4 Van inbedding naar ontbedding 95
- 5 Van nabijheid naar afstand 107

DEEL III WERELDTIJD (VERDIEPING) 119

- 6 Van het lokale leven naar een universeel leven? 121

DEEL IV VERWONDERDE TIJD (VERBEELDING) 163

- 7 Inleiding: het beeld als wereld, de wereld als beeld 165
- 8 Een liedje dat op aarde de hemel opent 171
- 9 Een paradijs van vreemdelingen 175
- 10 De goddelijke gast en de gastvrouw van God: over een beeld dat ons aankijkt 179
- 11 Een wonderlijke ontmoeting ... een ontmoeting als wonder: deconstructies van de christelijke beeldcultuur 183
- 12 'Geen plek aan hem die jou niet ziet — Je moet je leven veranderen' 189
- 13 Niets dan de blik 193
- 14 Vreemdelingen in de familie: *xenia* in de *philia* 195
- 15 Ken ik U? 197

Appendix 200 — Bibliografie 203 — Register 209

VOORWOORD

WAAROM DIT BOEK?

Kassel, Duitsland, 2017. Voor de veertiende *Dokumenta*-tentoonstelling maakt de Nigeriaanse kunstenaar Olu Oguibe een Monument voor Vreemdelingen en Vluchtelingen. Een eenvoudige, zestien meter hoge obelisk. Het werk krijgt binnen de tentoonstelling, die verspreid over de openbare ruimte van de stad te zien is, een plekje op de Königsplatz, een van Kassels centrale pleinen. Het is de bedoeling dat het daar na de tentoonstelling blijft. Het wordt een locatie waar de verdedigers van *Bundeskanzlerin* Angela Merkels immigratiebeleid als hoeders van de democratie demonstreren, waarschuwend tegen de groeiende xenofobie in hun land. Het wordt ook een site waar toeristen selfies schieten. Maar al spoedig ontstaat kritiek.

In de stedelijke cultuurcommissie klinken bezwaren: is het werk geen links politiek statement? Een raadslid van de ultra-rechtse partij Alternative für Deutschland (AfD) noemt de obelisk een 'ideologisch polariserend' en 'gedeformeerd' kunstwerk. *Entstellt* is het Duitse woord dat het raadslid gebruikt, een impliciete – misschien onbewuste of toch bewuste? – verwijzing naar de cultuurpolitiek van het naziregime, dat een groot deel van de moderne, vooral twintigste-eeuwse kunst als *entartet* ('ont-aard') kwalificeerde en verbood. Het raadslid roept Duitse burgers op te demonstreren bij de zuil, maar nu om een andere reden. Demonstreer totdat hij verwijderd is, en wel 'elke keer dat een immigrant een terreuraanslag heeft gepleegd'. Het debat duurt voort totdat het gemeentebestuur in oktober 2018 besluit eieren voor zijn geld te kiezen; het monument wordt ontmanteld en verhuisd naar een andere, minder zichtbare plek in de stad.

Men kan schande spreken over deze gang van zaken, en dat moeten we ook doen, maar dat is niet wat in dit boek op de agenda staat. Ik wil de woede van Kassel – contra en pro – proberen te begrijpen, en begrip begint met het stellen van moeilijke vragen.

Wat is hier gebeurd? Hoeveel monumenten zijn er niet in talloze Europese steden, die dikwijls een politieke stem tot uitdrukking brengen: een stem tegen onderdrukking, geweld of racisme? Een stem voor humanisering? Waarom vinden we hun aanwezigheid in onze publieke ruimtes heel gewoon, terwijl Oguibes werk zoveel woede en frustratie wekt? Misschien was en is het minstens ook de tekst die het monument siert? In vergulde letters en in de vier dominante talen die in Duitsland gesproken worden – op elke zijde van de vierhoekige zuil in een andere taal: Duits, Turks, Arabisch en Engels – lezen we: ‘I was a stranger and you took me in.’ Het is een christelijke tekst, afkomstig uit het evangelie van Mattheus:

Want ik had honger en jullie gaven me te eten, ik had dorst en jullie gaven mij te drinken. Ik was een vreemdeling en jullie namen mij op, ik was naakt en jullie kleedden mij. Ik was ziek en jullie bezochten mij, ik zat gevangen en jullie kwamen naar mij toe. (Mat. 25:35-36)

De stem spreekt vanaf de obelisk tot ons, en het is niet de minste stem: de ik-figuur is Christus zelf, de mensgeworden God die is gekomen om de mensen uit te nodigen om deel te nemen aan ‘het koninkrijk dat al sinds de grondvesting van de wereld voor jullie bestemd is’ (34). Het monument lijkt twee verhalen samen te brengen: het oeroude verhaal over de komst van de Messias, en het recente verhaal van de komst van 1,2 miljoen vreemdelingen die Duitsland tijdens de vluchtelingencrisis van 2015 en 2016 opving.

De stem van de vreemdeling, in viervoud in de zuil gegraveerd, breekt in, provoceert en irriteert, en die ervaring is niet voorbehouden aan fascistoide politici; miljoenen mensen herkennen haar, delen haar. *Willen* we die vreemdeling wel ‘opnemen’ in

ons huis? Komen ze niet met veel te veel? En waarom zou de vreemdeling een onaantastbare, goddelijke status hebben? Wordt 'ons' christendom hier niet gekaapt door immigranten en hun talen – Turken, Arabieren ... moslims? En worden we ten slotte op deze manier niet zelf vreemdelingen in onze eigen stad?

De stem van de vreemdeling spreekt blijkbaar niet vanzelf, en haar horen, naar haar luisteren brengt mensen in verlegenheid. Hoort die verlegenheid bij onze 'wereldtijd'? Recentelijk, of al heel lang? Die vragen wil ik onderzoeken, in gesprek met vele denkers die al met zo'n onderzoek begonnen zijn. De gebeurtenissen in Kassel in 2017 en 2018 roepen ons daartoe op. En daarom ligt dit boek nu voor u.

—
11
—

WAAROM DIT BOEK NIET MOGELIJK WAS GEWEEST ZONDER ...

Na tien jaar van werken met het team rondom de bijzondere leerstoel 'Vrijzinnige religiositeit en humanisme' is dit boek een hopelijk vruchtbaar tussenresultaat. Ik zeg uitdrukkelijk 'tussenresultaat', want het werk wordt vanaf 2026 voortgezet met een nieuwe termijn en een nieuwe hoogleraar. De leerstoel ging in 2015 van start met filosofisch en praktijkgericht onderzoek naar nieuwe betekenissen van vrijzinnigheid en humanisme in tijden van secularisering en globalisering. Kernthema's waren vrijheid, verbeelding, zin zoeken, en deze thema's komen ruim aan bod in *Wereldtijd*. Met deze kernthema's onderzochten we ook kritisch de *grenzen* waarop het proces van secularisering en globalisering de laatste jaren stuit. In een lange reeks *diners pensants* en in een recente podcastserie, met als thema 'vrijheid en verbondenheid onder druk', hebben we het onderzoekswerk ook naar buiten gebracht. En natuurlijk was de in 2019 opgezette website daarin cruciaal, vol met artikelen, blogs, filmpjes, 'vrijzinnige vragen' en nieuws.

Zonder de Stichting Stimulering Vrijzinnig Gedachtegoed (ssvg) was al dit werk niet mogelijk geweest: ik dank haar bestuur voor het initiatief om de bijzondere leerstoel aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht (UvH) te vestigen, en voor de ja-

renlange inspirerende inspanningen. De drie geloofsgemeenschappen die in de ssvg samenwerken, Vrijzinnigen Nederland, Doopsgezinden en Remonstranten, ben ik dankbaar voor hun betrokkenheid.

Het werk werd financieel mogelijk gemaakt door de Vrijzinnig-Religieuze Stichting Seniorenhuisvesting 'Zuid-Veluwe' (vrssn). Ook haar bestuur verdient dank. Ik ben blij dat we ook iets hebben kunnen teruggeven aan de vrssn, in de vorm van een onderzoek naar zinfragen in de levens van oudere mensen.

— Ten slotte wil ik de namen noemen van enkele mensen die
12 een speciale betekenis hebben en/of hadden voor de bijzondere
— leerstoel. Wies Houweling, Madeleine Roelfsema en Bram van Boxtel, die met mij meedachten en me ondersteunden in de werkzaamheden vanuit de ssvg; Joke van Saane en Carlo Leget van de UvH, en Ineke Jacobsen Jensen en Miekje Hoffscholte-Spoelders, beiden voorzitters toen en nu van de ssvg, die de motor vormden voor de goede relatie tussen de UvH en de ssvg; Froukje Pitstra, Jos Somsen, Willem van der Meiden en Theo de Wit, die jarenlang mijn 'denktank' waren; de leden van het Vrijzinnig Universitair Netwerk (vun); en de medewerkers van Webmastery, die onvermoeibaar de site up-to-date hielden. Zie de website <https://voormeervrijzinnigheid.nl> voor alles wat we doen en gedaan hebben.

Ik draag dit boek op aan Henk Manschot, Henk Hillenaar † en Jean-Luc Nancy †: zij klopten ooit aan de deur van mijn leven en ik aan die van hun levens – drie vreemdelingen die vrienden en vaders werden.

DEEL I

VERKENNING

VRIJE TIJD

of: waarom de vrijheid op haar grenzen stuit

OPENING

DE WERELD BEGRIJPEN VIA DE VREEMDELING

- 1. Wie is de vreemdeling? Wat is de wereld? (Levinas)
- 2. Een urgent debat
- *Necropolitiek en genocide – het wilde geweld tegen de vreemdeling in Gaza*
(Mbembe)
- *Migratieleugens in Europa*
- *Een crisis van het neoliberalisme?*

—
15
—

1. WIE IS DE VREEMDELING? WAT IS DE WERELD?

In 1961 verschijnt *Totaliteit en oneindigheid. Essay over de exterioriteit*, een filosofische studie van een dan nog vrij onbekende denker, Emmanuel Levinas. Het is zware kost, met abstracte begrippen al in de titel, maar die begrippen verwijzen naar twee heel concrete vragen: wie is de ander, de medemens, met wie ik onvermijdelijk geconfronteerd word? En hoe ziet de wereld eruit die bestaat in ontmoetingen met die ander? De ander is degene die *buiten* mij is, ‘exterieur’ aan mijn identiteit, mijn ‘mezelf-zijn’, dat Levinas analyseert als een afgesloten geheel, een ‘totaliteit’. De confrontatie met de ander is volgens hem altijd een opening, naar een *andere*, ‘oneindige’ wereld.

Dit boek heet *Wereldtijd* omdat het gaat over die wereld waarin we de ander ontmoeten. Die ander, zo zal ik laten zien, verschijnt per definitie als de *vreemdeling* en als *indringer*. Wereld en vreemdelingschap zijn de twee dragende begrippen in de bladzijden en hoofdstukken die volgen. Daarbij kunnen we direct al vaststellen dat Levinas’ filosofische analyse uit 1961, die destijds zeer vernieuwend was, het startschot is geweest voor onderzoek door denkers die in dit boek besproken worden, zoals de Joods-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt en de Franse filosofen Jacques

Derrida en Jean-Luc Nancy; de beide laatsten zijn sterk beïnvloed door Levinas' werk.

Totaliteit en oneindigheid zal een van de meest gelezen, meest invloedrijke boeken worden binnen de naoorlogse literatuur over filosofie en ethiek, tot in de 21e eeuw. Het boek opent op een intrigerende wijze:

‘Het ware leven is afwezig.’ Maar wij zijn in de wereld.¹

—
16 —
Levinas citeert hier de Franse dichter Arthur Rimbaud,² maar de laatste vervolgt na zijn stelling over de afwezigheid van het ware leven met de uitspraak: ‘Wij zijn niet in de wereld.’ Levinas spreekt Rimbaud dus tegen, en lijkt te willen zeggen, helemaal aan het begin van zijn boek: dat het ware leven afwezig is, betekent juist dat wij in de wereld zijn. Het ware leven is afwezig, daarover zijn de dichter en de filosoof het eens. Dat ware leven is dus niet iets wat mensen kunnen bereiken om er uiteindelijk over te beschikken, ofwel in traditioneel religieuze zin: een hiernamaals, ofwel in een gesecculariseerde betekenis: het goede leven dat we volgens de theorieën van de moderne levenskunst kunnen bereiken door ons bestaan in de hand te nemen en te perfectioneren, als ware het een product waaraan we als kunstenaars werken.³ In beide gevallen is het ware leven *aanwezig*, althans in potentie. Maar het ware leven is nooit ons *bezit*, het ontsnapt ons. Voor Rimbaud is dat een helse ervaring, die ons uit de wereld ruikt en ons van de ander vervreemdt. Voor Levinas is het echter precies andersom: het ware leven is het verlangen naar de ander die ons vreemd is, die we ons nooit *eigen* kunnen maken, en juist daarom is het én afwezig, én plaatst het ons in de wereld, waarin we die ander steeds ontmoeten.

1 E. Levinas, *Totaliteit en oneindigheid. Essay over de exterioriteit*. Amsterdam: Boom, 2012, p. 25. Vertaling aangepast.

2 A. Rimbaud, ‘Délire I: Vierge folle’ (‘Delirium I: Dwaze maagd’). In *Une saison en enfer*. Brussel: Alliance Typographique. Nederlandse vertaling: A. Rimbaud, *Ik is een ander, Zienersbrieven, Een seizoen in de hel en Illuminations*. Amsterdam: Veen, 2009.

3 Zie voor een voorbeeld daarvan: Joep Dohmen, *Het leven als kunstwerk*. Rotterdam: Lemniscaat, 2008; ook als luisterboek in een uitvoeriger versie, Amsterdam: Ambo, 2016.